

<https://doi.org/10.15407/rksu.34.197>

УДК 329.733(477)"1648/1654":341.24(477:470)"1654"](091)

Надія Шип, доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу фондів рукописної
спадщини Інституту рукопису, Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського (Київ, Україна)

E-mail: nadia.shyp@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1309-1509

ДЕВАЛЬВАЦІЯ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО АКТУ І «БЕРЕЗНЕВИХ СТАТЕЙ» 1654 РОКУ : ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС

Мета роботи: на основі наукових досліджень українських та зарубіжних авторів проаналізувати різні оціночні судження про події Національно-визвольної війни українського народу 1648—1657 рр. під проводом Хмельницького, багатовекторність його зовнішньої політики, політико-правовий характер договору, його короткострокові й віддалені наслідки. **Методологія.** Панівна за радянських часів марксистська методологія обмежувала наукові горизонти дослідника, але це не означає, що всі здобутки того періоду мають відкидатися. В умовах методологічного плюралізму основні засади історико-філософської методології продовжують функціонувати, оскільки історії без філософії не існує, так само, як філософії без історії. Отже, застосовуються принципи об'єктивності, діалектичної логіки, детермінізму, комплексного аналізу, термінологічної визначеності; в арсеналі методів — порівняльно-історичний, критичний та інтерпретації. **Наукова новизна.** Історіографічний аналіз найбільш відомих публікацій з означеної теми засвідчує її дискусійність. Приходить розуміння, що наукові позиції деяких авторів не так просто заперечити або відхилити чи то погодитися з ними, адже кожен має право на власну думку. Новий погляд на тогочасні історичні події спонукатиме науковців ще неодноразово повертатися до цієї проблеми, враховуючи чергову девальвацію нечітко сформульованої Переяславської угоди 1654 р., яка упродовж століть

Цитування: Шип Н. Девальвація Переяславського акту і «Березневих статей» 1654 року : історіографічний дискурс. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 3 (34). С. 197—220. <https://doi.org/10.15407/rksu.34.197>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

існувала віртуально. **Висновки.** Дилеми «возз'єднання»—«приєднання», «протекторат»—«унія», «інкорпорація»—«союз» привертають увагу багатьох українських і зарубіжних дослідників. Завдяки науковим зусиллям істориків, юристів проаналізовано суть «Березневих статей» як унормованих попередніх домовленостей. Виявлено, що серед запропонованих варіантів їхнього політико-правового тлумачення перевага надається терміну договір/угода, в якому зафіксовано автономний статус Гетьманщини, що означало її визнання на міжнародному рівні. Його девальвація розпочалася внаслідок підписання Андрусівського перемир'я 1667 р. між Московією та Річчю Посполитою з подальшою інкорпорацією українських земель до складу Російської імперії.

Ключові слова: історіографія, Переяславська рада, «Березневі статті», возз'єднання, персональна унія, полівасалітет, приєднання, протекторат.

Актуальність теми дослідження. У висвітленні історичних подій в Україні середини XVII ст., зокрема Переяславської ради 1654 р., поміж науковців існує чимало розбіжностей. Більшість дослідників радянської доби у творах, присвячених 300-річчю тієї події, надавали їй лише позитивну оцінку. Усім добре відомі тогочасні *нарративи* про акт возз'єднання України з Росією на Переяславській раді в січні 1654 р., умови якого зафіксовані в «Березневих статтях». Вони побудовані за єдиною ідеологічною та політичною парадигмою. Переважна частина історіографічного доробку радянських часів по суті виконувала партійне доручення — довести історичну спільність «двох братніх народів», поширюване за допомогою наукової і навчальної літератури, що стало своєрідним мемом (без гумористичної складової). Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. спричинив зміни глобального масштабу. Повернення в 370-річне минуле викликає нестримне бажання вкотре переглянути сторінки історії, порівнюючи історіографічний доробок учених до 1991 р. і часів незалежної України. На істориків покладається (не ким-небудь), а швидше, вони самі беруть на себе тягар розворушити минуле, щоб зрозуміти сучасне і зазирнути в майбутнє, спираючись на міцне наукове підґрунтя. Це вкрай важливо для формування історичної пам'яті та національної свідомості українців. Старші покоління навчалися за радянськими підручниками, тепер усе змінюється. Молодь потребує сучасного підходу до аналізу тогочасних подій у контексті нових геополітичних реалій. Актуальність дослідження Переяславської ради як історичного феномена також чималою мірою обумовлена нинішніми трагічними подіями через безпричинне вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 р., що руйнує попередню наукову конструкцію, на якій базувалися російсько-українські відносини і наукова думка. Росія порушила всі норми міжнародного права, розв'язавши війну проти суверенної держави. У даному контексті розглядаються передумови договору 1654 р., його політико-правовий статус та поступова девальвація.

Історія непередбачувана і не має умовного способу, тобто при оцінці тогочасних історичних подій недоречно використовувати конструкції на

кшталт таких: «Якби ми знали, що так буде, цього б не робили» або «Якби склалися обставини інакше, ми б не потрапили в халепу». Саме це великою мірою стосується даного питання.

Аналіз досліджень і публікацій. Історіографія національно-визвольної боротьби українського народу середини — другої половини XVII ст. доволі різноманітна за аспектами дослідження, політичним «орнаментом», ідеологічним спрямуванням та суб'єктивними вподобаннями. Її доцільно поділити на дорадянську, радянську (хоча на сьогодні існує тенденція стирання цих хронологічних меж) та зарубіжну україніку, оскільки вони суттєво відрізняються поміж собою у висвітленні проблеми.

Про тогочасні історичні події в контексті загальної історії Руси-України (Малоросії) пише анонімний автор «Історії Русів»¹. Конспірації з іменем автора — на вищому рівні — зазначає дослідник цього твору В. Шевчук, помітивши в ньому вільнодумні ідеї проти російського уряду та опозиційність до офіційної ідеології. Він вважає його «найвизначнішим твором української національно-політичної думки кінця XVIII ст.» [1, с. 17]. Є. Онацький² називав «Історію Русів» знаменитою книгою, яка «зтягала на себе увагу багатьох московських і українських дослідників, цей фантастичний памфлет, в якому так багато гарячої любові до України, болю і обурення за її кривди, в якому так багато, незважаючи на всі його історичні, свідомі і не свідомі помилки, історичної правди — що до виявлення настрою української людності» [2, арк. 1—2]. Минуло понад двісті років, й «Історія Русів» залишається актуальною, оскільки її розуміння важливе для осмислення сучасних подій. Лейтмотив твору — справедлива боротьба українського народу за визволення як історичне право на самостійний державно-політичний розвиток [1, с. 17—19]. Перекладач «Історії Русів» сучасною українською мовою І. Драч влучно зауважив, що в багатьох випадках «хотілось би її переписати, зробити іншою, щось усправедливити, щось відкинути». Але ж історію потрібно вивчати й виносити повчальні уроки — це аксіома [1, с. 5].

У складні історичні періоди на арені суспільно-політичних процесів з'являються видатні постаті. У даному разі таким є Богдан Зиновій Хмельницький (1596—1657) — політик, полководець і дипломат, провідник національно-визвольних змагань середини XVII ст., творець Української

¹ «Історія Русів» сприймається читачами як твір історичний, політичний, белетристичний, реалістичний. Спочатку «Історія Русів» розповсюджувалась у списках, уперше опублікована 1846 р. в оригіналі (рос. мовою) в Москві О. Бодянським; українською мовою надрукована у Нью-Йорку (1956) та Києві (1991); новітнє видання в перекладі українською І. Драча (2001).

² Онацький Є.Д. (1894—1979) — український науковець, громадський діяч, професор Вищого Східного інституту в Неаполі та Римського університету ла Сап'єнца, дійсний член Української вільної академії, Наукового товариства імені Шевченка й Українського історичного товариства.

козацької держави. Його персоні присвячено чимало наукових досліджень. Зокрема, вагомою складовою хмельницькознавства (якщо наукова спільнота сприйме цей термін на кшталт шевченкознавства, костомаровознавства) є історична монографія М. Костомарова «Богдан Хмельницький» (1859) [3]. У ній та в інших його творах з історії козацтва запроваджено науковий, на відміну від вигадок, підхід до висвітлення цієї проблеми. Заслугою вченого слід вважати дослідження процесу виникнення й розвитку Війська Запорозького — ядра вільного козацтва; йому належить визначення *Запорозької Січі* як християнської козацької республіки. М. Костомаров коректно характеризував Б. Хмельницького, зазначаючи, що після Корсунської перемоги (26 травня 1648 р.) він переслідував дві цілі: «налаштовував народ проти поляків і шукав виправдання у польського уряду. Така обопільність стала відтоді визначальною рисою його дій політичних, була причиною багатьох успіхів і багатьох невдач. Руські літописці називають її розсудливістю, поляки — підступністю. Але такі вчинки Хмельницького витікали з того, що в Речі Посполитій збились між собою поняття про уряд та аристократію. Хмельницький хотів бути ворогом панства, але не польської нації і не польського уряду, а вся польська нація управлялась панами» [3, с. 228].

Вагомий внесок у дослідження Національно-визвольної війни українського народу 1648—1657 рр. зробив І. Крип'якевич. Його фундаментальна праця «Богдан Хмельницький» базується на широкому джерельному матеріалі — літописах, щоденниках учасників та очевидців тих подій, польських хроніках, гетьманських універсалах, царських грамотах та інших документах російських архівів. Книга видана в 1954 р., тобто до 300-річчя Переяславської ради. Попри тогочасні цензурні обмеження, авторові вдалося висвітлити різні аспекти формування Української держави (в тексті вживається термін «державність») — апарат управління, фінанси, військо і політичну діяльність [4]. У своїй «Історії України» (Львів, 1990 р.) І. Крип'якевич відтворив український історичний процес як рівнорядний з історичним розвитком інших народів, акцентуючи увагу на україноцентризмі, і, зокрема, надав науково виважену оцінку Переяславського акту 1654 р. [5, с. 179]. У передмові до цієї книги Я. Дашкевич не піддавав сумніву те, що «українська радянська історична наука стоїть тепер перед завданням написати нові правдиві курси історії України, при складанні яких використання пам'яток нашої історичної думки XIX—XX ст. допоможе відновити вірогідну історичну перспективу» [5, с. 21]. Ніби у відповідь на цей заклик до справи активно долучилися співробітники відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України. У науковому репертуарі відділу проблеми українсько-російських відносин, становлення української державності, її визнання на міжнародній арені були і залишаються пріоритетними. Їхнє розв'язання знаходиться в колі наукових інтересів директора цього Інституту академіка НАН України

В. Смолія, В. Горобця, О. Гуржія, С. Леп'явка, П. Саса, Т. Чухліба. Дану тему також опрацьовують відомі вчені М. Горелов, О. Моця, О. Рафальський, інші наукові працівники та викладачі вищих навчальних закладів; чимало матеріалів публікуються в Інтернеті. Історичні події в Україні середини XVII ст. були об'єктом наукового дослідження члена-кореспондента НАН України Ф. Шевченка. Зокрема, з цієї тематики заслуговує на увагу його стаття «Київ у житті та діяльності Богдана Хмельницького», де розглядаються перипетії договірної процесу 1654 р. [6].

Зарубіжні українознавці (DIASPORIANA.ORG.UA) теж прискіпливо вивчали й вивчають згадані події. Одним з них є історик і публіцист, літературознавець, активний діяч УНР Млиновецький Роман Степанович (псевдонім Бжеського Романа Степановича. 1894—1982), світогляд якого формувався під ідейним впливом Д. Донцова. З огляду на задекларовану нами тему заслуговує на увагу його «Історія українського народу». У ній автор висловив важливі міркування методологічного характеру: «Безперечно, історичні події були, відбувалися так, а не інакше, отже мали не відносний, а цілком окреслений характер. Однак як сучасники, які завжди були зацікавлені в певному перебігу тих подій, так були зацікавлені в них і нащадки, які підпирають стало історією, її авторитетом свої політичні, життєво-конечні цілі. Ми знаємо, що представники двох ворожих народів різно передають перебіг випадків, у яких зацікавлені ті народи, а деякі факти, яких ми всі були свідками, так і лишаються загадкою: бо ми маємо однаково тенденційні справоздання і властиво не знаємо правди» [7, с. 1]. Дану сентенцію радимо брати до уваги й пам'ятати читаючи історичні твори, аби не створювати хибних уявлень про минуле. Період козацько-гетьманської держави автор розглядає за класовим поділом тогочасного суспільства. Історична місія Хмельницького оцінювалася неоднозначно, — зазначає Р. Млиновецький. Він заперечує (не відомо кому. — *Н. Ш.*), що гетьман ніби хотів створити селянську державу, проте не схильний до його звинувачення в якихось помилках, враховуючи тогочасні обставини. Автор також не кваліфікує Хмельниччину як повстання кріпаків проти панів з метою приєднання до Московщини [7, с. 96]. Його точка зору має право на існування, як і інших представників емігрантської історіографії. Зауважимо, що посилань на джерела в тексті згаданої книги недостатньо, тому не всі відомості можна верифікувати. В Україні серед діаспорних істориків широко відомий змінами власних оціночних підходів до історичного процесу О. Оглоблин [8]³. Він також не оминув увагою Переяславську угоду, перерахувавши

³ За радянських часів зарубіжну історіографію називали буржуазно-націоналістичною (в усному спілкуванні — «за парканом») та обмежували її використання. Після 1991 р. до неї почали ставитися з прихильністю, без критичного аналізу, не враховуючи, що деякі автори окремі епізоди викладали «по пам'яті», не маючи доступу до першоджерел.

прізвища істориків, які писали про цю подію (С. Іваницький, М. Андрусак, І. Борщак, Б. Крупницький, Н. Полонська-Василенко, М. Чубатий та інші). Згадав автор і про «Документи Богдана Хмельницького» та тритомне видання «Воссоединение Украины с Россией». Окремо він назвав радянських істориків, «які не могли зійти з прокрустового ложа антинаукових і антиісторичних "Тезисов о 300-летиі" ЦК КП ССР (так писав. — Н. Ш.) і тому мусіли одногосно висловлювати чужу директивну думку. З цього погляду не становить винятку навіть безперечно цінна монографія І.П. Крип'якевича "Богдан Хмельницький", — вся ця переяславська література так чи так торкалася одного головного питання: чим була Переяславська угода з погляду українсько-російських відносин» [8, с. 117]. Але ні тут, ні далі по тексту він жодним словом не обмовився про І. Крип'якевича, тобто і не спростував, і не погодився з його твердженнями. Позиція О. Оглоблина виглядає необґрунтованою: він невдоволений радянським присмаком твору І. Крип'якевича, тоді як радянська влада звинувачувала вченого в українському націоналізмі. В особовому фонді Ф. Шевченка, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), містяться дві довідки, подані до ЦК КПУ в 1956 та 1958 рр., де зазначалося, що монографія І. Крип'якевича «Богдан Хмельницький» отримала позитивні рецензії відомих учених К. Гуслистого, В. Дядиченка й інших та що «його "Студії над державою Богдана Хмельницького" не зараховувались до числа націоналістичних» [9, од. зб. 341, арк. 1—2; од. зб. 346, арк. 1—3]. *(Про тогочасну ідеологічну напругу в суспільстві, тиск на істориків свідчить той факт, що й самого Ф. Шевченка звинувачували в недотриманні принципу «класового підходу» до розгляду історичних подій та «націоналізмі», звільнивши з посади директора Інституту археології АН УРСР у 1972 р. [10, с. 97]).*

Новий етап українського історіописання розпочався зі здобуттям Україною незалежності в 1991 р., тобто зі зміною її політичного статусу і коригуванням конфігурації висвітлення національно-визвольної боротьби українського народу середини XVII ст. та її наслідків. Також відбулися методологічні трансформації, які уможливили розширення світоглядного діапазону історичного мислення, у результаті чого з'явилися нові погляди на перебіг тогочасних подій. Лише перелік прізвищ учених, які торкалися цієї проблеми, міг би здивувати їхньою кількістю. Українські та зарубіжні дослідники створили потужну інформаційну базу для ґрунтовного аналізу нетрадиційного за формою і правовими канонами Переяславського договору. Через обмежений обсяг даної публікації польська і російська історіографії не розглядаються, потребуючи спеціальної історіософської інтерпретації. У перші десятиліття XXI ст. дану проблему вивчала ціла «армія» інтелектуалів. Сучасна тематика досліджень охоплює значно ширші аспекти, ніж договір, зокрема історичний шлях до нього, його історико-

правову сутність, виконання / порушення договірних статей, інкорпорацію українських земель до складу Російської імперії, і нарешті через 370 років доводиться констатувати факт його остаточної девальвації.

Виклад основного матеріалу. Розгляд селянсько-козацького повстання 1648—1654 рр. в Україні варто розпочати з його наукової номінації. Широкому загалові читачів воно відоме як «Визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького. 1648—1654 рр.». Наприкінці 90-х років ХХ ст. була видана монографія В. Смолія та В. Степанкова «Українська національна революція середини XVII ст. (1648—1676)», в якій, як бачимо, розширено хронологічні межі та назву тих подій [11]. У наукових текстах подекуди трапляється формулювання «українська ранньонаціональна революція»; гнучкість зовнішньої політики Хмельницького іменують «полівасалітетною підлеглістю»⁴; договір 1654 р. за формою та змістом — возз'єднанням, об'єднанням, приєднанням, інкорпорацією, інтеграцією, номінальним васалітетом або протекцією, конфедерацією тощо, які несуть різне смислове навантаження. Тобто відбулася наукова еволюція тлумачення тогочасних подій в Україні. Беручи до уваги поліваріантність визначень, у статті вживаються поняття і терміни, автентичні авторським текстам.

Возз'єднавча риторика від середини ХХ ст. до 1980-х років лунала з новою ідеологічною силою. З одного боку, це відцентрові тенденції, що посилювалися в національних республіках, з іншого, — вперте прагнення партійного керівництва зберегти СРСР, розробляючи новий союзний договір. Тому трактування Переяславських подій 1654 р. становило ідеологічну основу зовнішньополітичної доктрини СРСР. Я. Федорук не дарма вважає прозорливим В. Липинського, який назвав угоду 1654 р. легендою, що поширилася в різних соціальних верствах українського суспільства. У ній наголошувалося на добровільності союзу з Москвою та замовчувалися справжні цілі Хмельницького. Легенда частково формувалася в козацьких літописах, а основною ідеологічною підставою виступала великодержавна теорія «Москва—Третій Рим» та відомий постулат «собирания руських земель». Я. Федорук визначив п'ять основних періодів формування цієї легенди: 1654—1708 рр.; 1708 р. — кінець XVIII ст.; кінець XVIII ст. — 1917 р.; 1917—1954 рр.; 1954 р. — початок 90-х років ХХ ст. [12, с. 144, 146, 148, 149]. В останній з названих періодів потужним опонентом офіційної риторики був знаний історик та археолог М. Брайчевський, який намагався вийти за межі кулуарних розмов щодо історичних подій в Україні середини XVII ст. У нарисі «Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї

⁴ Полівасалітет — часта зміна васалом своїх сюзеренів протягом певного історичного періоду; визнання одним васалом підлеглості декільком патронам. «Васальна залежність не передбачала прямого зв'язку між монархом-сюзереном і станами залежної держави: між ними перебував правитель-васал. Так було за доби гетьманування Б. Хмельницького» [17, с. 16].

концепції» він заперечував термін «возз'єднання», критикував Хмельницького, підкреслював класовий характер Переяславської угоди, коментуючи її суть як надання Україні обмеженої автономії. Визнання такого статусу України вчений вважав тимчасовою поступкою царського уряду, який не збирався виконувати договірних умов [13, с. 530—531]. Оскільки згадана праця М. Брайчевського написана не в науковому, а в публіцистичному жанрі, вона досі продовжує цікавити науковців і пересічних читачів та потребує фахового аналізу в рамках сучасних реалій та методологічної парадигми.

У 1990-х роках літературний простір України охопив потік наукових і науково-популярних публікацій із цієї проблематики. Заслуговує на увагу стаття В. Ульяновського під інтригуючою назвою — «Переяславська рада без шат апологетики, або Переяславська легенда» [14]. У ній автор розкритикував політико-ідеологічну заангажованість партійного керівництва СРСР у 30—40-х роках ХХ ст. у трактуванні Переяславської ради та цькуванні М. Грушевського за принципову позицію в її оцінці, що не збігалася з офіційною доктриною. Відзначення 300-річного ювілею цієї події (1954 р.), яке повсюдно пропагувалось як «закономірний результат всієї попередньої історії двох великих братніх слов'янських народів — російського і українського», В. Ульяновський пропонував вилучити з підручників і програм засобів масової інформації. Він здійснив спробу розставити акценти в перебігу національно-визвольної боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького. Учений звернув увагу на те, що під час розгляду українського питання на Земських соборах у Москві (за деякими даними, їх скликалося декілька) рефреном звучала фраза про добровільне приєднання Малої Росії до Великої Росії [14, № 3, с. 28, 30]. Відома промова Хмельницького на Переяславській раді 8 січня 1654 р., яка стала хрестоматійною, на думку дослідника, була згодом «підправлена» В. Бутурліним у потрібному сенсі, звідки й почалося словотворення про добровільне приєднання, підтримане українською аристократією, яке В. Липинський і назвав легендою. Пізніше її ретранслявали в СРСР. Жодного документа в Переяславі не було підписано. «Звичний для нас "Переяславський договір" є фікцією», — вважає В. Ульяновський. «Переговори і присяга в Переяславі завершилися визнанням протекторату царя над Україною, словесною гарантією її прав і вольностей та укладенням військового союзу для спільних дій проти Польщі» [14, № 5, с. 21]. Учений піддає сумніву правильність поймавання договору 1654 р. Переяславським (до прикладу, А. Яковлів пропонує називати договір «Московським», адже саме в Москві він був підписаний на основі переяславських домовленостей, або «переяславсько-московським»). На думку В. Ульяновського, називати цю подію варто не за місцем обговорення та підписання, а за тим, між якими державами договір укладався, тобто «українсько-російський». *(Це не викликає заперечень. Але в той же період інші договори/угоди з Річчю Посполитою називалися Збо-*

рівський, Гадяцький, Віленський тощо. — Н. Ш.). Учений не погоджується з тим, що договір був двостороннім, адже його затверджувала російська сторона, виклавши суть у царських жалуваних грамотах. (*Тоді чому його називати українсько-російським або, як прийнято, «Березневими статтями», «Статтями Богдана Хмельницького»?* — Н. Ш.). «Українці просили — цар милостиво дарував», — стверджує В. Ульяновський [14, № 8, с. 19]. Однак уникнути вживання словосполучення «договір 1654 р.» не вдається і йому: «договір 1654 року, що мав характер конфедерації, аж ніяк не є свідченням "возз'єднання", злиття в одну (Російську) державу» [14, № 8, с. 20]. Стосовно не «возз'єднання» заперечень не виникає, але чи узгоджується конфедерація із зазначеною вище протекцією? Прискіпливо проаналізувавши перипетії договірної процедури 1654 р., В. Ульяновський не виключає, що він «мав би стати основою справжньої федерації», але, як засвідчує історія, це не входило до стратегічних планів імперії [там само, с. 21]. Тут маємо підвищений статус договору, а перед цим його названо «фікцією». Як це зрозуміти? Деякі розбіжності можна пояснити недостатньо інтерпретованими на той час документами та суперечливими судженнями попередніх дослідників, які змушені були працювати за встановленими канонами.

Якісно і тематично новий період у розробці переяславської проблематики настав після проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. Невдовзі вийшла з друку двотомна «Історія України: нове бачення», де В. Смолієм та В. Степанковим було дано обґрунтовану оцінку Переяславського договору («Березневих статей» 1654 р.), яким передбачалися «збереження за Українською державою витворених форм правління (республіканської) й устрою інституцій політичної влади (унітарного)», фінансові та юридичні компетенції, часткове обмеження суверенітету в зовнішньополітичних зносинах (з Річчю Посполитою і Портою) тощо. Це свідчило про номінальний васалітет або протекцію. За змістом договір означав «створення під верховенством корони Романових конфедерації, спрямованої проти зовнішнього ворога» [15, с. 176—177]. Ті ж автори у своїй монографії «Українська національна революція...» всебічно висвітлили процес становлення державності на етнічних українських землях, суперечності Переяславської угоди та її наслідки. Хоча в дослідженні не надано розгорнутого аналізу російсько-українських відносин, все ж воно створює своєрідну мозаїку історичних рефлексій 1990-х років, яка дозволяє розуміти проблему комплексно. У цьому полягає наукова цінність згаданої монографії як історіографічного контенту. До позитиву роботи варто віднести осучаснену термінологію, уникнення застарілих формулювань, вживання назви «Україна» замість «Малоросія» тощо. Фіксує січневі події 1654 р. у Переяславі, автори зазначили, що 18 числа на старшинській раді було ухвалено рішення прийняти протекцію Московського царя та складено односторонню присягу. (У літописі Самійла Величка сказано, що царські послы присягали в

Переяславі, М. Костомаров теж так вважав, а М. Грушевський виявляв сумнів щодо цього). Стосовно погодженого документа під назвою «Статті Богдана Хмельницького» В. Смолій та В. Степанков стверджують, що позиції кожної зі сторін-підписантів українсько-російської угоди були, можна визнати, діаметрально протилежними: перші прагнули допомоги в боротьбі з Річчю Посполитою, другі керувалися втіленням ідеї «збирання руських земель», набуття величі «Третього Риму» [11, с. 295].

Як відомо, московський вектор зовнішньої політики козацької України, започаткований Хмельницьким у листі до царя Олексія Михайловича від 8 червня 1648 р., тривав до січня 1654 р. Такий затяжний, не усталений процес міждержавних відносин пояснюється неповнотою, а іноді суперечливістю відомостей, які надходили до Москви, про воєнно-політичну ситуацію в Україні, що дезорієнтували царський уряд стосовно вироблення власної позиції, стратегії і тактики дій. Лише нищівний розгром польської армії військами Хмельницького під Пилявцями 23 вересня 1648 р. дав зрозуміти московитам справжні наміри козацького гетьмана [18, с. 213—215]. У результаті цієї блискучої перемоги створилися сприятливі умови для просування козаків до Польщі та визволення всіх західноукраїнських земель. Але польський король надіслав Хмельницькому листа з обіцянками, і той повернув назад, в Україну. Цей епізод національно-визвольної боротьби викликає в дослідників різночитання, так само як і дипломатія Хмельницького, який стояв перед дилемою цивілізаційного вибору України. Так, відомий козакознавець Т. Чухліб пише: «Лютнево-березневі домовленості між Україною та Росією у 1654 р. так і не були схвалені на Генеральній раді, а отже, згідно тогочасних вітчизняних політико-культурних традицій, не відбулася їхня ратифікація найвищим законодавчим органом ранньомодерної Української держави» [16, с. 67—68]. У його монографії «Секрети українського полівасалітету...» [17] на потужній джерельній та історіографічній основі відтворено один із найскладніших і найдраматичніших, без перебільшення, доленосних на той час, періодів вітчизняної історії. Сама назва праці Т. Чухліба інтригує. У ній здійснено спробу розставити, так би мовити, крапки над «і» в різноманітних, іноді протилежних, інтерпретаціях політики українських гетьманів часів Б. Хмельницького — П. Орлика, тісно пов'язуючи їхню діяльність із конкретно-історичними обставинами. Зокрема, полівасалітет Хмельницького, на його переконання, спрямовувався на легітимацію Українського гетьманату в зовнішньополітичному просторі [17, с. 14—16]. Тим часом, у стані полівасалітету Військо Запорозьке (*корпоративна військово-політична структура* [16, с. 58]) пробивалося на міжнародно-політичну арену, шукаючи сюзерена, якому можна було б піддатися під протекторат. Автор монографічного дослідження спробував пояснити концепцію полівасалітету, впроваджену Хмельницьким: «не відмовляючись від сюзеренітету польського короля, забезпечити входження козаць-

кої держави до міжнародної спільноти на умовах прийняття номінального васалітету від турецького султана, московського царя і шведського короля. Тим самим у міжнародних відносинах було узаконене право гетьмана Війська Запорозького на володіння Україною, яка досі сприймалася світовими володарями лише як провінція Речі Посполитої» [16, с. 30—31, 34—35]. Як підкреслено Т. Чухлібом, російсько-українські відносини тієї доби коливалися «від політичної залежності та військового союзу до конфронтації та війни». Ледь не за правило стало застосування «заякування» одного сюзерена іншим. Згідно з міркуваннями історика, приблизно в 1651 р. гетьман усвідомив безнадійність справедливих угод з вищезазначеними «партнерами». Тому й активізувалися його двосторонні контакти з Москвою: особисті звернення до царя (тричі), послы (двічі), неодноразовий прийом посланців від путивльського воеводи, який виступав у ролі посередника, а також листи до поважних осіб, царя із запевненнями у вірності бажанню бути під його покровительством.

Зовнішня політика залишалася пріоритетною сферою діяльності Хмельницького впродовж усього періоду визвольних змагань українського народу проти поневолювачів з будь-якого боку. Її характерною ознакою була поліваріантність: перетягування канату, смикання один одного (Росія, Швеція, Туреччина з Кримом, Польща й Трансільванія) [16, с. 67]. 1653 року Хмельницький опинився у критичній ситуації через підступні задуми кримського хана, поляків та загибель сина і спадкоємця Тимофія (вересень 1653 р., під Сучавою). Він замислив розвалити Польщу та Крим за допомогою одновірного царя та під протекторатом збудувати Українську козацьку державу.

Таким тернистим шляхом українське козацтво йшло до Переяслава — 1654 р., якому передувала ухвала Земського собору в Москві 1 жовтня 1653 р. Прискорити розв'язання питання російсько-українських відносин московитських чиновників спонукала нова загроза для Війська Запорозького через укладення мирного договору Кримського ханату з Річчю Посполитою. М. Костомаров описав тогочасний Земський собор: у ході дебатів бояри висловили свою позицію, зазначивши, що Ян-Казимир порушив свою присягу не чинити утисків православним, але не дотримав слова. Отже, в інтересах захисту православної віри та запобігання ханові слід було «гетьмана з усім військом, з усіма містами й землями прийняти під високу государеву руку». Із цим усі присутні погодилися. Російські послы у складі Бутурліна, Алфер'єва та думського дяка Лопухіна прибули до Переяслава 31 грудня 1653 р. [3, с. 657]. **І тут все почалося.** Колізії під час проведення Козацької Ради 8 (18) січня 1654 р. одразу виявили некоректність і нещирість поведінки царських послів. Показовим став факт відмови скласти присягу від імені сюзерена своєму добровільному васалу. Проект українсько-російського договору/угоди, який у науковій літературі дістав назву «Прохання»,

розроблявся впродовж двох місяців. Його основні положення базувалися на традиційних політичних правилах, якими послуговувалися козаки, перебуваючи під владою Речі Посполитої. Тобто керувалися вони станово-корпоративними інтересами, не забуваючи про платню козакам та їхні права і вольності. Дослідник цього питання П. Сас зазначає: «на представників решти станів українського суспільства (крім козаків та шляхти) покладался обов'язок сплачувати за козацьку державу васальну данину цареві». Учений пояснив мотивацію подібних дій насамперед урахуванням можливого наступу поляків та відсутністю союзників, крім московського царя, втомою від війни, довоєнною становою політичною культурою і стандартним політичним мисленням запорозького козацтва [19, с. 50, 51]. До речі, І. Розенфельд припускає, що коли б Хмельницький не пішов на розрив з Польщею і союз із сусідами, державу поглинула би Москва або Туреччина, тому він одразу проводив переговори з обома, надаючи перевагу першій. У стосунках з Москвою вчений відзначає наполегливість гетьмана і нерішучість Москви, хоч вона й була зацікавлена в поверненні Київської землі, безпеці на кордоні та іміджі захисниці православної віри. На його думку, рішення Земського собору в Москві (1653 р.) зумовлене небажанням, аби Малоросія піддавалася Туреччині, а також порушенням польським королем своєї обіцянки не чинити утисків православним [20, с. 24, 27, 29]. Отож І. Розенфельд своєю гіпотезою перекреслив звинувачення Хмельницького в нібито зраді своїх сюзеренів. Вона звучить і сприймається доволі патріотично, адже за тієї складної ситуації ті самі сюзерени хиталися, немов маятники, й порушували договірні умови один з одним і з Хмельницьким.

Розбіжності в інтерпретаціях і термінологічних визначеннях українсько-російської угоди спричинили наукові дискусії. Зокрема, М. Костомарову довелося пояснювати російському опоненту Г. Карпову, який займався історією Малоросії (України), що на Переяславській раді в січні 1654 р. народ проголосував за оголошені статті, згідно з якими «Малоросія приступила до об'єднання з Московською державою». А згодом прохальні статті були направлені до Москви для підписання государем. Шляхом логічного доведення Костомаров розтлумачував, що літописець Величко писав про «клятвену обіцянку послів від імені государя в тому, що він буде тримати Малу Росію за попередніми правилами і вольностями», з чим Карпов не погоджувався. М. Костомаров пояснив слова Величка так: народ бажав «залишатись під Московською державою» за умови збереження прав Малоросії від часів Б. Хмельницького. Ситуація змінилася «під тиском злиття з Великою Руссю» й згасила національні поривання. Звісно, що факти потребують верифікації, але ж зауваження Карпова він назвав «причіпками» [21, арк. 6, 14].

Аби збагнути зовнішньополітичну атмосферу середини XVII ст., важливо з'ясувати міжнародні стосунки, виявити амбітні плани всіх сторін

дипломатичного процесу. Україна знаходилася тоді на стику трьох держав: Речі Посполитої (Корона Польська), куди входила основна частина українських земель, царської Росії і Туреччини. Особливості кожної з них обумовлювали їхнє ставлення до визвольної війни українського народу, що відображено в різних історичних джерелах і наукових студіях. Як зазначає І. Крип'якевич у своєму ґрунтовному дослідженні про Б. Хмельницького, вже від початку війни серед польських урядовців ходили чутки про намір козаків позбутися польсько-шляхетського гніту й утворити свою державу — «Руське князівство». Але не можна залишити поза увагою дискусії і претензії до автора з приводу названого твору та низки його статей. На противагу критикам, Ф. Шевченко дав неупереджену оцінку творчого внеску І. Крип'якевича в хмельницькознавство, зокрема щодо ролі народу та особи в історії. Учений відзначив, що серед багатьох публікацій, присвячених 300-річчю возз'єднання України з Росією, першість належить монографії Крип'якевича [9, арк. 1—2], якого партійні органи України не залишали у спокої. У 1958 р. Ф. Шевченкові довелося «відбілювати» наукову репутацію І. Крип'якевича. Мова йшла про «Студії над державою Богдана Хмельницького». Федір Павлович визнавав, що у статтях, надрукованих упродовж 1925—1931 рр. у «Записках Наукового товариства імені Т. Шевченка» у Львові, дослідник ще не стояв на марксистських позиціях. Як зазначав сам Крип'якевич, тоді лише окреслювалися деякі проблеми, що чекали наукового розв'язання. Після певного «затишшя» (бо ніхто не торкався цієї теми) Крип'якевич у своїй монографії всебічно схарактеризував процес державотворення в Україні. Ф. Шевченко підкреслював: у загальноприйнятій тогочасній методологічній парадигмі автор «з марксистсько-ленінських позицій використав матеріали, зібрані в "Студіях", і особливо для висвітлення такого важливого питання, дуже мало дослідженого, як складання української державності під час визвольної війни 1648—1654 рр. <...> Робота цікава тим, що в ній показано місце України в міжнародних відносинах в першій половині XVII ст. Аналогічних праць немає, і саме тому робота І.П. Крип'якевича істориками використовується і тепер». Федір Павлович продублював свою думку про те, що «і ця робота не фігурувала в літературі як націоналістична» [9, од. зб. 346, арк. 1—3].

Наразі напрошується порівняння історичних поглядів на дану проблему українських та зарубіжних учених. Науковим підґрунтям у цьому слугує видана до 12-ї річниці незалежності України (2003 р.) фундаментальна праця про Переяславську раду 1654 р. У ній спростовується т. зв. легенда про добровільне входження України до складу Московської держави; проаналізовано дипломатичну практику Хмельницького, притаманну тогочасній європейській політиці; доведено, що його завдання полягало в пошуках сильного союзника в боротьбі з Річчю Посполитою задля здобуття соборності українських земель. За виваженого розкладу всього спектру ситуації

визвольної війни 1648—1657 рр. (окремі історики вважають, що війна завершилася в 1657 р., із відходом Б. Хмельницького в засвіти) простежується визнання частиною дослідників добровільного входження / приєднання України до Росії [22]. Наше політико-емоційне сприйняття здобутої незалежності України в 1991 р. зрозуміле. Але в науці перемагає тверда позиція, заснована на задокументованих фактах, яких є чимало. Інша справа, що «Переяславські» домовленості не мали чіткої політико-юридичної визначеності, а згодом порушувалися, що призвело до інкорпорації українських земель і зрештою позбавлення Гетьманщини автономного статусу⁵. Та ще й слід мати на увазі, що з кожним новим гетьманом договірні статті коригувалися, а гетьманів нараховувалося понад 50, останній — Кирило Розумовський. Насамперед маємо з'ясувати позицію корифея історичної науки М. Грушевського, який зробив популярний виклад «Переяславської умови України з Московією 1654 року». Він звернув увагу, що цей акт артикулюється як «договір», «трактат», «конвенція», «яка нормує становище двох самостійних, незалежних держав, що входять в умову між собою, конституційна хартія, яка уставляє відносини між Україною, що піддається під зверхність московського царя, і царем як зверхником щодо гарантованих їй прав і вольностей» [22, с. 5—6]. Усе вищезазначене укладається у три форми: усні домовленості гетьмана та козаків з московським царем; «Статті Богдана Хмельницького», тобто петиції до царя з вимогами; Жалувана грамота Запорозькому війську, де зафіксовані домовленості між царським урядом і козацьким посольством. Але повною мірою не були виконані ні усні домовленості, ні вимоги козацьких вольностей, ні преференції, задекларовані в жалуваній грамоті. Вони не задовольняли гетьмана і старшину й не були оприлюднені. М. Грушевський зазначав, що статті Богдана Хмельницького в Москві були зрадаговані, містили положення, не вигідні для України, однак представлені як дійсні статті 1654 р. Згідно з його твердженням, Козацька Україна 1648—1654 рр. була фактично незалежною державою, і це тоді так само сприймалось обома сторонами [там само, с. 15, 18]. Розгорнуту характеристику цієї події надав В. Липинський у своїх нотатках «Україна на переломі. 1657—1659...». Учений вважав, що переяславська легенда народилася за часів руїни козацької державності, ідеологічної форми набула

⁵ Гетьманщина — від середини XVII ст. до 1764 р. — напівофіційна назва значної території України, на яку поширювалося владарювання гетьманського уряду. Після ліквідації польською і турецькою владами гетьманського правління на Правобережній Україні наприкінці 70-х — на початку 80-х років XVII ст. і внаслідок підписання «Вічного миру» 1686 р. між Російською державою та Річчю Посполитою термін «гетьманщина» вживається лише стосовно Лівобережної України разом з Києвом і 30—40-верстною зоною навколо міста. В офіційних актах царського уряду 2-ї половини XVII — XVIII ст. лівобережний регіон також називався «Малоросією», «Малою Руссю», «Малоросійським краєм» та ін. Див.: Енциклопедія історії України. Т. 2. Г—Д. Київ : Наук. думка, 2004. С. 102—103.

після полтавського погрому і вже пізніше лягла в основу ідеї «возз'єднання Руси». Він назвав її мілітарним союзом проти Польщі й татар, а подальші політичні цілі ще не були з'ясованими. «Ця абсолютна й легальна емансипація від Польської Річпосполитої — емансипація як в понятті самих українців, так і в понятті сусідніх володарів — творила всю ідеологічну правно-державну суть Переяславської угоди» [22, с. 60]. В. Липинський висловив сумнів у тому, що тоді комусь, зокрема політикам, мало спасти на думку припущення, ніби Москва колись посяде в Україні місце єзуїтської, європейської за культурою Польщі. Згаданим авторам вторить О. Оглоблин, заперечуючи термін «возз'єднання», яке відбулося в Переяславі в січні 1654 р. Він погоджується з М. Грушевським, що до Москви в березні того року посли Самійло Богданович-Зарудний і Павло Тетеря повезли копії документів Зборівської угоди 1649 р. Проект договору Хмельницького складався з 23-х статей, 18 з яких мали конституційний характер, а 5 — військовий, отже, як і вважав В. Липинський, Переяславська угода мала мілітарний характер [8, с. 118—119, 121].

Автор історико-юридичного нарису «Присоединение Малороссии к России (1654—1793 гг.)» І. Розенфельд вважав, що «у період 1648—1654 рр. Малоросія була самостійною військово-демократичною республікою», припинивши існування за нової історичної ситуації. Багато хто з істориків «Статті Б. Хмельницького» називають договором (без доказів): Шафонський, Бантиш-Каменський, Маркевич, Максимович, Костомаров та інші, — зазначав він. «Статті...» обговорювалися, доповнювалися та зафіксували права і обов'язки обох сторін; визначалися Московським урядом, згодом — Петербурзьким, як договірні статті, трактати, договори. Карпов та Куліш не вважають їх договором, так само як і Хмельницький (та Виговський, Тетеря). Учені пояснювали, що московське самодержавство не уклало договору, то була лише «царська милість» [20, с. 12, 23, 32]. Хмельницький вважав цей зв'язок з Москвою васальною залежністю, подібно як з Туреччиною з 1650 р. Він не порушував договорів, але поведився як керівник незалежної Малоросії. Акт 1654 р. І. Розенфельд назвав «інкорпорацією на особливих умовах» [20, с. 43].

Враховуючи, що різні інтерпретації правового характеру названого договору тривають дотепер, розглянемо дослідження В. Горобця, присвячене питанню інкорпорації українських земель до складу Московії (згодом Російської імперії). Під час укладання переяславсько-московського документа неунормованою певний час залишалася низка питань, що збиває з пантелику дослідників і ставить під сумнів його початкову суть. Постають питання про те, в який спосіб його можна було запровадити, як контролювати виконання та власне про термін його дії. Між тим, чимало вчених вважають, і з ними не можна не погодитися, що на той час у договорі було зафіксовано визнання невідповідності українського суспільства польському

королю, закріплено структуру Війська Запорозького і в цілому засвідчено успіхи української дипломатії, — зазначає В. Горобець, наслідуючи І. Крип'якевича. У науковій літературі нерідко пафосно оцінювали цей акт. Проте непорозуміння виникали і в козацькому стані, і серед вищого духовенства, згодом — і серед міщан [23, с. 5—6]. У 1656 р. почали охолоджуватися союзницькі відносини між Гетьманщиною і Московією, що спонукало Хмельницького обирати альтернативний зовнішньополітичний курс. Нечіткість та юридична розмитість угоди спричиняли суперечки, зокрема в питанні про спадок Київської Русі, виникали сумніви щодо реалізації її зовнішньополітичної складової, тобто визволення з-під влади Польщі західноукраїнських земель. Незважаючи на напружені стосунки з Московією, нівелювати повністю Переяславський договір було недоцільно. Тому підтримання добросусідських відносин із сильним союзником диктувалося прагматичними інтересами, отже, було виправданим. Варто не випустити важливих деталей державотворення 1657 р., коли хворий Хмельницький намагався вибудувати схему спадкоємності гетьманської влади і в переддень її передавання молодшому синові Юрію виявляв авторитарні тенденції правління, ігноруючи традиційну практику винесення важливих питань на розгляд ради. Усе це відбувалося на тлі ускладнення українсько-російських відносин, скріплених «Березневими статтями». Отож у т. зв. дипломатичному «тумані» Хмельницький діяв за звичними для нього політичними комбінаціями. Він не повністю виконував Березневі домовленості, зокрема правки, внесені московськими урядовцями, які його не влаштовували. Звичайно, Московію не могла не хвилювати самостійницька політика гетьмана, бо ж у їхньому розумінні договір мав сприяти подальшій інтеграції України з Росією. У 1655 р. цар навіть надумав повідомити Хмельницькому про наміри зробити Київ другою столицею [23, с. 14—15]. Чого варте обмеження автономії, запровадження воеводської адміністрації з розширеними правами! Спочатку Хмельницький у дипломатичній формі висловився проти подібних заходів, а вже після Віленської угоди (в селі Немежа поблизу Вільна; тепер Вільнюс) Московського царства з Річчю Посполитою (1656 р.) стало зрозумілим, що Московія вступила на шлях порушення «Березневих статей» з метою подальшого поглинання України. Ці по суті сепаратистські кроки Москви зумовлювали цілком виправдані подальші дії Хмельницького. Постає питання доцільності чи випадковості або політичної помилки гетьмана в його діях у січні—березні 1654 р. Аналізуючи й зіставляючи іноді діаметрально протилежні оцінки вченими Переяславського договору, закріпленого в «Березневих статтях», В. Горобець вважає акт 1654 р. договором двох рівноправних суб'єктів, солідаризуючись з М. Василенком, І. Розенфельдом та ін. Враховуючи тогочасні міжнародно-правові норми, вчений підсумовує, що цей договір не означав обов'язковості його чіткого виконання обома сторонами [24, с. 39].

Подібну інтерпретацію подій середини XVII ст. та їхніх наслідків подає А. Бульвінський. Військо Запорозьке погодилося на цей тактичний союз 1654 р. за складної міжнародно-політичної та внутрішньої ситуації. По суті він означав номінальний васалітет і сприймався як непорушна гарантія прав Війська Запорозького. У разі недотримання обіцянки царем, запорожці теж знімали із себе обов'язки виявляти покору та відданість. Російський історик Г. Вернадський прямолінійно висловився щодо угоди 1654 р., вважаючи, що козаки не сприймали свою клятву цареві серйозно. То був, так би мовити, політичний маневр задля тимчасового перепочинку. Як уже зазначалося, Хмельницький «со товарищи» прагнув звільнити українські землі від влади Речі Посполитої, тоді як московський цар претендував на історичну «київську спадщину» шляхом приєднання українських земель. У російського монарха викликали невдоволення прояви суб'єктності гетьмана в міжнародних відносинах, зростання його авторитету в українського народу. Москва сприймала Військо Запорозьке не як державне утворення, а як повсталу військову організацію, яку потрібно приборкати. Подібні дії свідчили про обрання російським престолом курсу на звуження автономії Гетьманщини з подальшою реалізацією своїх панславістських задумів. Посилаючись на відомого дослідника, нині академіка НАН України В. Смоля, А. Бульвінський зазначає, що Україна з її козацько-демократичним державним устроєм не могла сподіватися на успішний розвиток у складі абсолютистської монархічної держави. Укладена між ними угода 1654 р. незабаром була девальвована на користь сильнішої сторони [25, с. 90, 95].

Для порівняння варто висвітлити точку зору одного з активних діячів української діаспори Р. Млиновецького. В історичній парадигмі він дотримується положення про окремішність України, яка до кінця XVIII ст., будучи складовою Європи, на відміну від автократичної Московії, зберігала демократичний устрій. Його бачення тогочасних подій не співпадає з ustalеним нарративом російської історіографії про добровільне приєднання / воз'єднання України з Росією. Між іншим, Хмельницький неодноразово попереджав представників московського уряду, що може здійснити похід на Москву за її антиукраїнську політику. Є сенс звернути увагу на «Вірчу грамоту» («Прохання»), з якою поїхали послы до Москви після Переяслава для узгодження окремих позицій договору. «Грамота», як відомо, не збереглася, є лише її тогочасний московський переклад. «Москвини, — пише Р. Млиновецький, — свою державу називали "царством Московським", а державу "черкасів" з Києвом у центрі, чужу їм мовою, культурою і навіть вірою (піднімалося питання про "перехрещування" наново українців), — уважали, що є натуральним звати по-книжному: "Государством Російським"» [7, с. 117—118]. Автор посилався на Г. Котошихіна — чиновника російського Посольського Приказу з «яскравою» біографією, страченого у Стокгольмі в 1667 р. (про нього див.: А.И. Маркевич. Гр. Кар. Котошихин и

его сочинение о Московском государстве XVII в. Одесса, 1895. 181 с.). Підсумовуючи власні міркування, Р. Млиновецький зазначає: російська історична наука Хмельницького оцінює Переяславською радою, яка зафіксувала єднання двох братніх народів, але, великою мірою, він є відновлювачем Української держави [7, с. 124].

Аналіз позицій зарубіжних авторів щодо Переяславського акту здійснено В. Цибульським. У збірнику його наукових праць уміщено низку публікацій, підготовлених переважно на англomовній історіографії, де простежуються причини козацького повстання 1648 р., зовнішньополітична діяльність Хмельницького, його біографія, Переяславська рада тощо. Він констатує думку більшості фахівців стосовно того, що в ході війни та підготовки мирної угоди з Москвою цивілізаційний фактор відіграв величезну роль, отож серйозного альянсу з мусульманським світом бути не могло. Як зазначають зарубіжні українознавці, російсько-українська угода сприяла трансформації напівазійської Московії в Російську імперію, «відкривши вікно на захід, і згодом петровських перетворень». Політико-дипломатичне маневрування між сусідніми державами диктувалося прагматичними цілями — розбудовою Української козацької держави, а не русофільськими настроями в суспільстві [26, с. 86]. Так це чи ні, але, поза емоційним сприйняттям, реальна атмосфера була напруженою через обережність кожної зі сторін переговорів. Незважаючи на деякі розбіжності, визнається, що всі ці заходи засвідчили рівноправність учасників дипломатичного процесу. Відтоді сусідні володарі не сприймали Хмельницького бунтівником, адже розпочався новий державотворчий процес. Російська наукова спільнота й діаспора кваліфікують усі ці події як «возз'єднання». *(До речі, радимо дослідникам уважно читати назви документів Б. Хмельницького, зіставляючи їх зі змістом. До прикладу: 1653 р., 9(19) серпня. Лист до Олексія Михайловича з приводу возз'єднання України з Росією і з проханням подати допомогу проти польських військ. У тексті ж не йдеться про возз'єднання, а висловлено прохання про допомогу в боротьбі з польською навалою. Того ж дня. Назва документа: Лист до патріарха Никона з проханням клопотатись перед царем про возз'єднання України з Росією та про допомогу у війні проти Польщі. Однак у листі не йдеться про возз'єднання, а лише про донесення до царя прохання гетьмана і Війська Запорозького надати їм допомогу та ін. [27, с. 297—300]).*

Новий підхід до історії нашої країни, а саме поворот у її вивченні від етнічної до поліетнічної або громадянської державної нації, продемонстрував німецький історик Андреас Каппелер. Він сподівається, що це може стати засобом подолання сучасних конфліктів. Повстання під проводом Хмельницького вчений вважає одним з «найбільших європейських заворушень ранньомодерного періоду», репрезентувавши його коротко і без прикрас, проте в деяких випадках однобічно. Його оцінка Переяславської угоди не

відрізняється новаторством: він назвав її подібною до військової конвенції, яка зберігала самостійність Гетьманщини; Москва ж вважала це першим кроком до інкорпорації. А. Каппелер звернув увагу на розбіжності в історіографії щодо інтерпретації Переяславської угоди і «Березневих статей». Угода невдовзі втратила свій сенс і порушувалась обома сторонами. Цікаво, що термін «возз'єднання» він застосував не до 1654 р., а до політики Мазепи, який бажав це здійснити стосовно Гетьманщини обох берегів Дніпра [28, с. 53, 58, 60]. Німецький історик вбачає позитив у зображенні Хмельницького в радянській історіографії «як засновника російсько-української дружби», на відміну від польської історичної науки, де його діяльність оцінюється критично. Польські науковці переважно вважають повстання Хмельницького втратою можливостей України вільно розвиватись у складі Речі Посполитої. Ймовірно, козацтво розглядається як деструктивна сила під впливом твору Генріка Сенкевича «Вогнем і мечем», — припускає А. Каппелер [там само, с. 61]. Власне бачення суті «так званого Переяславського договору» висловила Л.Д. Прицак. Дослідниця вважає, що Переяславський акт 8 січня 1654 р. був лише одним з чотирьох етапів його підготовки та підписання. Перший з них — посольство кн. Репніна в липні—серпні 1653 р., другий — Земський собор у жовтні 1653 р., третій — Переяславська рада 8 січня 1654 р., четвертий — юридичне оформлення в Чигирині й Москві в березні 1657 р. [29].

Наукова новизна. Історіографічний аналіз найбільш відомих публікацій з означеної теми засвідчує її дискусійність. Приходить розуміння, що наукові позиції деяких авторів не так просто заперечити або відхилити чи то погодитися з ними, адже кожен має право на власну думку. Новий погляд на тогочасні історичні події спонукатиме науковців ще неодноразово повертатися до цієї проблеми, враховуючи чергову девальвацію нечітко сформульованої Переяславської угоди 1654 р., яка упродовж століть існувала віртуально.

Висновки. Дилеми «возз'єднання» — «приєднання», «протекторат» — «унія», «інкорпорація» — «союз», які можна позначити «зірочкою», тобто складними для розв'язання, привертають увагу багатьох українських і зарубіжних дослідників. Завдяки науковим зусиллям істориків, юристів проаналізовано суть «Березневих статей» («Статей Богдана Хмельницького») як унормування січневих переяславських домовленостей та Зборівської угоди 1649 р. Дослідниками запропоновані різні варіанти їхнього змістовного тлумачення: договір / угода, возз'єднання, приєднання, інкорпорація, союз, протекторат, васалітет, полівасалітет, унія. Більшість із них схиляється до визнання цього політико-правового документа **договором** / угодою між Хмельницьким і козацькою старшиною, з одного боку, та Московським урядом, — з іншого. У ньому зафіксовано автономний статус Гетьманщини, що також означало її визнання на міжнародному рівні. Поняття

«Переяславський договір» увійшло в наукову практику як словесний стереотип без змістовного наповнення. Питання возз'єднання / приєднання трактується по-різному, головне, аби його конструкції були обґрунтованими та не мали партійно-політичного і суб'єктивного присмаку. Відсутність чіткого правового унормування договору, складність зовнішньо- та внутрішньополітичних ситуацій у державах-підписантах спричиняли його порушення обома сторонами. Фактична його **девальвація** сталася з укладенням Андрусівського миру Московською державою з Річчю Посполитою 1667 р. На основі розглянутих історичних та історіографічних дискурсів нетривіальної проблеми Переяслава 1654 р. та «Березневих статей» здається, що вона вже написана і переписана вздовж і впоперек, але консенсусу в оцінках бракує. Та чи можливий і потрібний він? Однозначно — потрібний, бо й сьогодні, в часи неоголошеної кривавої війни Російської Федерації проти України, агресорка намагається для виправдання своїх злочинних дій «притягти за вуха» документи Хмельницького про його прохання «возз'єднатися» з Московським царством. Однак подібні потуги є марними. Незважаючи на різночитання документів та їхнє тлумачення, українські й діаспорні вчені аргументовано заперечили подібну конотацію, запущену радянськими ідеологами в 1954 р. Отже, неоднозначні інтерпретації російсько-українських відносин, які по-різному складались упродовж століть, потребують переосмислення для переформатування історичної пам'яті й національної свідомості. Маємо констатувати: *гештальт не закритий*. Суспільство чекає на синтетичні дослідження з урахуванням здобутків представників різних наукових напрямів і шкіл та об'єктивного висвітлення відносин двох суверенних держав, які 370 років тому уклали Переяславський договір. Потрібно «зшити» нашу історію, використовуючи міжпредметні зв'язки, баланс наукових інтересів, укласти перспективний план досліджень, коригуючи тематику і терміни виконання в залежності від суспільного запиту. Приклад у цьому вже показав відомий український та американський історик С. Плохій, опублікувавши в 2023 р., по «гарячих слідах» кривавої війни РФ проти України, монографію «Російсько-українська війна. Повернення історії» [30, с. 19].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Історія Русів / укр. перекл. І. Драча. Київ : Веселка, 2001. 366 с.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. 227. Од. зб. 10.
3. Костомаров М.І. Богдан Хмельницький : істор. моногр. / перекл. з рос. Т.С. Завгородньої. Дніпропетровськ : Січ, 2004. 843 с.
4. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Київ : Вид-во АН УРСР. 1954. 532 с.
5. Крип'якевич І.П. Історія України. Львів : Світ, 1990. 520 с.
6. ІР НБУВ. Ф. 349. Од. зб. 179.

7. Млиновецький Р. Історія українського народу (Нариси з політичної історії). Б. м. : Вид-во «Українська наукова бібліотека», 1946. 312 с.
8. Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. Нью-Йорк—Київ—Торонто, 1995. 419 с.
9. ІР НБУВ. Ф. 349. Од. зб. 341. Арк. 1—2; Од. зб. 346. Арк. 1—2.
10. «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. У 2-х т. Т. І. Джерела. Київ, 2004. 781 с.
11. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст. (1648—1676). Київ, 1999. 352 с.
12. Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р. Історія, історіографія, ідеологія : Матеріали міжнародного «круглого столу». Київ : Ін-т історії України НАН України, 2005. 224 с.
13. Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції // Переяславська Рада очима істориків, мовою документів. Київ : Україна, 2003. 429 с. С. 264—290; Брайчевський М. Вибрані твори : Історико-археологічні студії. Публіцистика. Київ : Вид. дім «KM Academia», 1999. 600 с.
14. Ульяновський В.І. Переяславська рада без шат апологетики, або Переяславська легенда // Трибуна. 1991. № 3. С. 28—30; № 5. С. 20—22; № 8. С. 19—21.
15. Історія України: нове бачення: У 2-х т. Т. І. Київ : Україна, 1995. 350 с.
16. Чухліб Т. Переяслав 1654 року та проблема міжнародного утвердження Українського гетьманату. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. 156 с.
17. Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький—Дорошенко—Мазепа. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 327 с.
18. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. Київ, 2005. 367 с.
19. Сас П. Запорозький станово-корпоративний традиціоналізм як ідейна основа політичної концепції українсько-російської угоди 1654 року // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р. Історія, історіографія, ідеологія. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2005. С. 46—51.
20. Розенфельд И.Б. Присоединение Малороссии к России (1654—1793). Историко-юридический очерк. Annexation of Little Russia to Russia (1654—1793). Historical and legal essay Петроград, 1915. 191 с.
21. ІР НБУВ. Ф. X. Од. зб. 14925.
22. Переяславська Рада 1654 року (Історіографія та дослідження). Київ : Смолоскип, 2003. 890 с.
23. Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1995. 68 с.
24. Горобець В. «Волімо царя східного...». Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ : «Часопис "Критика"», 2007. 462 с.
25. Бульвінський А. Московський інтеграційний проект 1654 року: завдання та способи реалізації // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р. Історія, історіографія, ідеологія. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2005. С. 77—96.
26. Цибульський В. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. у зарубіжній історіографії. Збірник наукових праць «Перспектива». 2000. 180 с.
27. Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. 738 с.
28. Каппелер Андреас. Мала історія України / перекл. з нім. Київ : «К.І.С.», 2007. 264 с.

29. Прицак Л.Д. Так званий Переяславський договір 1654 р. і його проблеми. URL: history.org.ua
30. Плохій С. Російсько-українська війна. Повернення історії / перекл. з англ. Харків : КСД, 2023. 400 с.

Отримано 14 червня 2023 року

REFERENCES

1. Istoriiia Rusiv [History of Russes] / Ukrainian translation by I. Drach. Kyiv, 2001. 366 p. [In Ukrainian].
2. Fond 227. Unit 10. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
3. Kostomarov M.I. Bohdan Khmelnytskyi : istorychna monohraphiia [Bohdan Khmelnytskyi : historical monography] / translation from Russian T.S. Zavorodnia. Dnipropetrovsk, 2004. 843 p. [In Ukrainian].
4. Krypyakevych I.P. Bohdan Khmelnytskyi [Bohdan Khmelnytskyi]. Kyiv, 1954. 532 p. [In Ukrainian].
5. Krypyakevych I.P. Istoriiia Ukrainy [History of Ukraine]. Lviv, 1990. 520 p. [In Ukrainian].
6. Fond 349. Unit 179. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
7. Mlynovetskyi R. Istoriiia ukrainskoho narodu (Narysy z politychnoi istorii) [History of Ukrainian people (Essays on political history)]. 1946. 312 p. [In Ukrainian].
8. Ohloblyn O. Studii z istorii Ukrainy. Statti i dzhereloznavchi materialy [Studies on history of Ukraine. Articles and source materials]. New York—Kyiv—Toronto, 1995. 419 p. [In Ukrainian].
9. Fond 349. Unit 341. Fols. 1—2; Unit 346. Fols. 1—2. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
10. "Istynu vstanovliuie sud istorii". Zbirnyk na poshanu Fedora Pavlovycha Shevchenka : u 2 t. T. 1. Dzherela ["The truth is established by the court of history". Collection in honor of Fedir Pavlovych Shevchenko : In 2 vols. Vol. I. Sources]. Kyiv, 2004. 781 p. [In Ukrainian].
11. Smolii V., Stepankov V. Ukrainska natsionalna revoliutsiia seredyny 17 stolittia (1648—1676) [Ukrainian national revolution of the middle of the 17th century (1648—1676)]. Kyiv, 1999. 352 p. [In Ukrainian].
12. Pereiaslavska Rada ta Ukrainsko-Rosiiska uhoda 1654 r. Istoriiia, istoriographiia, ideologiia : materialy mizhnar. "kruhloho stolu" [Pereiaslav Council and Ukrainian-Russian agreement of 1654. History, historiography, ideology : Materials of International "round table"]. Kyiv, 2005. 224 p. [In Ukrainian].
13. Braichevskyi M. Pryiednannia chy voziednannia? Krytychni zamitky z pryvodu odniei kontseptsii [Joining or reuniting? Critical notes on one concept] // Pereiaslavska Rada ochyma istorykiv, movoiu dokumentiv [Pereiaslav Council through the eyes of historians, in the language of documents]. Kyiv, 2003. 429 p. Pp. 264—290 [In Ukrainian]; Braichevskyi M. Vybrani tvory : istoryko-arkhelohichni studii. Publitsystyka [Selected works. Historical and archaeological studies. Journalism]. Kyiv, 1999. 600 p. [In Ukrainian].
14. Ulianovskyi V.I. Pereiaslavska rada bez shat ta apolohetyky, abo Pereiaslvska lehenda [Pereiaslav Council without robes of apologetics, or Pereiaslav legend]. *Trybuna* [Tribuna]. 1991. No. 3, pp. 28—30; No. 5, pp. 20—22; No. 8, pp. 19—21. [In Ukrainian].
15. Istoriiia Ukrainy: nove bachennia. V 2 t. T. 1 [History of Ukraine: a new vision. In 2 vols. Vol. I]. Kyiv, 1995. 350 p. [In Ukrainian].

16. Chukhlib T. Pereiaslav u 1654 roku ta problemy mizhnarodnoho utverdzhennia Ukrain-skoho hetmanatu [Pereiaslav in 1654 and problem of international recognition of Ukrainian Hetmanate]. Kyiv, 2003. 156 p. [In Ukrainian].
17. Chukhlib T. Sekrety ukrainskoho polivasalitetu. Khmelnytskyi—Doroshenko—Mazepa [Secrets of Ukrainian polyvassality. Khmelnytskyi—Doroshenko—Mazepa]. Kyiv, 2011. 327 p. [In Ukrainian].
18. Brekhunenko V. Moskovska ekspansii i Pereiaslavska Rada 1654 roku [Moscow expansion and Pereiaslav Council of 1654]. Kyiv, 2005. 367 p. [In Ukrainian].
19. Sas P. Zaporozkyi stanovo-korporatyvnyi tradytsionalizm yak ideina osnova politychnoi kontseptsii ukrainsko-rosiiskoi uhody 1654 roku [Zaporizhzhia state-corporate traditionalism as ideological basis of political concept of Ukrainian-Russian agreement of 1654] // Pereiaslavska Rada ta uhoda 1654 r. Istorii, istoriographii, ideolohii [Pereiaslav Council and Ukrainian-Russian agreement of 1654. History, historiography, ideology]. Kyiv, 2005. Pp. 46—51. [In Ukrainian].
20. Rozenfeld I.B. Prisoedinenie Malorossii k Rossii (1654—1793). Istoriko-yuridicheskii ocherk [Annexation of Little Russia to Russia (1654—1793). Historical and legal essay]. Petrograd, 1915. 191 p. [In Russian].
21. Fond 10. Unit 14925. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
22. Pereiaslavska Rada 1654 roku (Istoriohraphii ta doslidzhennia) [Pereiaslav Council of 1654 (Historiography and research)]. Kyiv, 2003. 890 p. [In Ukrainian].
23. Horobets V.M. Vid soiuzu do inkorporatsii: ukrainsko-rosiiski vidnosyny druhoi polovyny 17 — pershoi chverti 18 st. [From union to incorporation: Ukrainian-Russian relations of the second half of 17th — first quarter of 18th century]. Kyiv, 1995. 68 p. [In Ukrainian].
24. Horobets V. "Volimo tsaria skhidnoho...". Ukrainskyi hetmanat ta rosiiska dynastiia do i pislia Pereiaslava ["We choose the king of the east...". Ukrainian Hetmanate and Russian dynasty before and after Pereiaslav]. Kyiv, 2007, 462 p. [In Ukrainian].
25. Bulvinskyi A. Moskovskiyi intehratsiynyi proekt 1654 roku: zavdannia ta sposoby realizatsii [Moscow integration project of 1654: tasks and methods of implementation] // Pereiaslavska Rada ta uhoda 1654 r. Istorii, istoriographii, ideolohii [Pereiaslav Council and agreement of 1654. History, historiography, ideology]. Kyiv, 2005. Pp. 77—96. [In Ukrainian].
26. Tsybul'skyi V. Vyzvolna viina ukrainskoho narodu seredy 17 st. u zarubizhnii istoriographii. Zbirnyk naukovykh prats "Perspektyva" [Liberation war of Ukrainian people in middle of the 17th century in foreign historiography. Collection of scientific works "Perspective"]. 2000. 180 p. [In Ukrainian].
27. Dokumenty Bohdana Khmelnytskoho (1648—1657) [Documents of Bohdan Khmelnytskyi (1648—1657)]. Kyiv, 1961. 738 p. [In Ukrainian].
28. Kappeler Andreas. Mala istoriia Ukrainy [Small history of Ukraine] / translation from German. Kyiv, 2007. 264 p. [In Ukrainian].
29. Pritsak L.D. Tak zvanyi Pereiaslavskiyi dohovir 1654 r. i yoho problem [So-called Pereiaslav Treaty of 1654 and its problems]. Retrieved from: history.org.ua
30. Plokhii C. Rosiisko-ukrainska viina. Povnennia istorii [Russian-Ukrainian war. Return of history] / translation from English. Kharkiv, 2023. 400 p. [In Ukrainian].

Received on June 14, 2023

Nadiya Shyp

V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

E-mail: nadia.shyp@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1309-1509

DEVALUATION OF PEREYASLAV ACT AND "MARCH ARTICLES" OF 1654:
HISTORIOGRAPHICAL DISCOURSE

The **purpose of the work**: on the basis of scientific research by Ukrainian and foreign authors, to analyze various evaluative judgments about the events of the National Liberation War of the Ukrainian people of 1648—1657 led by Khmelnytskyi, the multi-vector nature of his foreign policy, the political and legal nature of the treaty, its short-term and distant consequences. **Methodology**. The Marxist methodology prevailing in Soviet times limited the researcher's scientific horizons, but this does not mean that all achievements of those times should be rejected. In conditions of methodological pluralism, the basic principles of historical-philosophical methodology continue to function, since history does not exist without philosophy, just as philosophy also does not exist without history. Therefore, the principles of objectivity, dialectical logic, determinism, complex analysis, and terminological certainty are applied; in the arsenal of methods — comparative-historical, critical and interpretation. **Scientific novelty**. Historiographical analysis of the most famous publications on the given topic proves its debatable nature. One comes to understand that it is not so easy to deny or reject the scientific positions of some authors, or to agree with them, because everyone has the right to their own opinion. A new look at the historical events of that time will encourage scientists to return to this problem several times, taking into account the next devaluation of the vaguely formulated Pereyaslav Treaty of 1654, which existed virtually for centuries. **Conclusions**. The dilemmas of "reunification"—"accession", "protectorate"—"union", "incorporation"—"union" attract the attention of many Ukrainian and foreign researchers. Thanks to the scientific efforts of historians and lawyers, the essence of the "March Articles" was analyzed as standardized preliminary agreements. It was found that among the proposed variants of their political and legal interpretation, preference is given to the term contract/agreement, which recorded the autonomous status of the Hetmanate, which meant its recognition at the international level. Its devaluation began as a result of the signing of the Truce of Andrusovo in 1667 between Moscovia and the Polish-Lithuanian Commonwealth, with the subsequent incorporation of Ukrainian lands into the Russian Empire.

Key words: historiography, Pereyaslav Council, "March Articles", reunification, personal union, polyvassality, accession, protectorate.